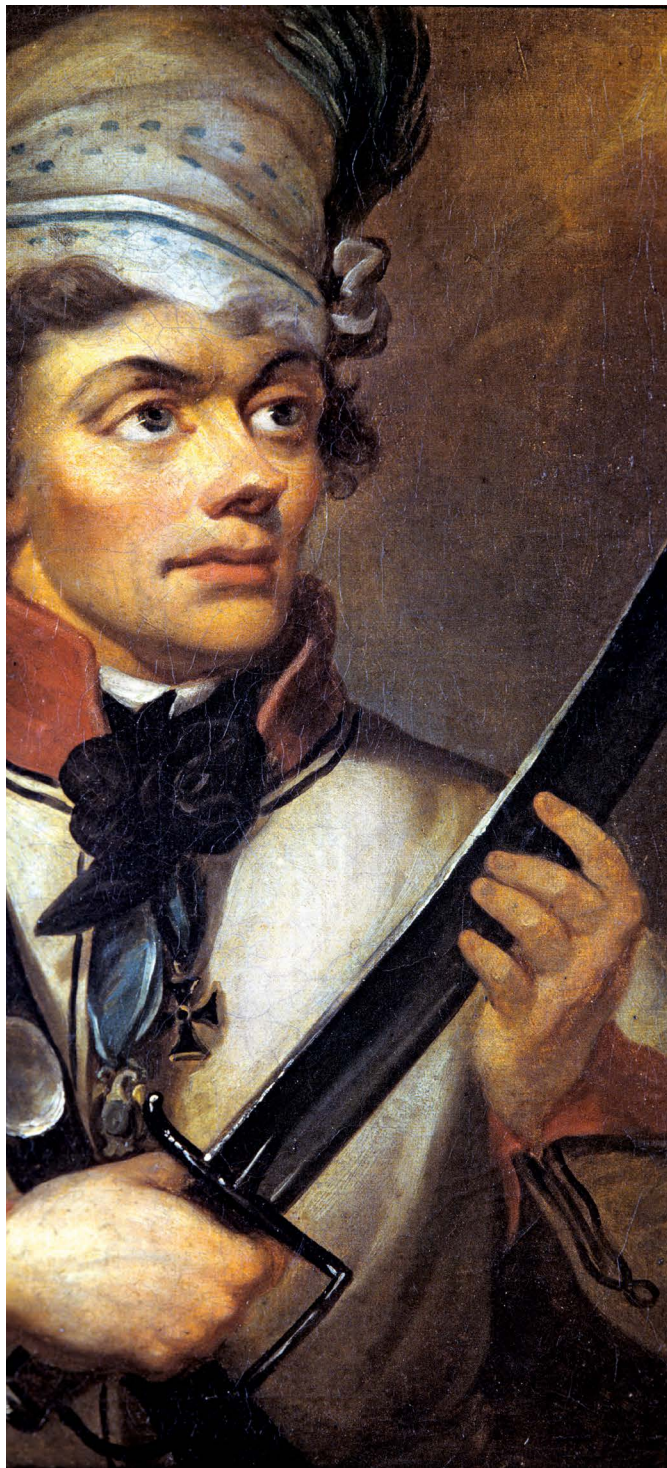

Kościszko Wielki nieobecny

❖ Tadeusz Kościuszko na portrecie Kazimierza Wojniakowskiego z 1812 r.

Polskie powstania nazwane są od miesiąca, w którym chwycono za broń (listopadowe, styczniowe), i od miejsca walk (wielkopolskie, śląskie, warszawskie). Tylko jedno nazwane jest od osoby przywódcy – kościuszkowskie. Już wtedy, w 1794 r., było oczywiste, że insurekcja to on – charyzmatyczny lider. Jego podobizny noszono na broszkach, klamrach pasów, wpinano w klapy surdutow, wieszano w salonach. I dla Rosjan, i dla Polaków było jasne, że wzięcie do niewoli Tadeusza Kościuszki przesądza o końcu walk o niepodległość Rzeczpospolitej.

W 2017 r. upływa od jego śmierci 200 lat. Przez ten czas był czczony na wszelkie możliwe sposoby. Stawiano go kolejnym pokoleniom za wzór bohatera narodowego, patrioty, ojca ludu. Stał się postacią tak pomnikową, tak zakrzepłą w spiżu, aż przestał być postrzegany jako interesujący człowiek, który może nam jeszcze coś niebanalnego powiedzieć. Stał się wielkim nieobecnym – jest sukmana, jest szabla i czapka krakuska, ale nie ma ubranego w nie człowieka z krwi i kości.

Rok kościuszkowski to dobry moment, żeby przypomnieć, że Kościuszko był człowiekiem na wskroś nowoczesnym; wykształcony inżynier wojskowy o ścisłym umyśle nowatorskie rozwiązania z powodzeniem wprowadzał w czasie wojny w Ameryce Północnej. Wychowany w kulturze sarmackiej wybrał coś jej przeciwnego – idee republikańskie i wiarę w Najwyższą Istotę, która nie ingeruje w losy ludzi. Dla władzy monarszej i kościelnej sentymentu nie miał, choć jako polityczny pragmatyk zachowywał w tych sprawach wstrzemięźliwość w wystąpieniach publicznych.

Swoją epokę wyprzedzał, wyczuwając nadchodzące polityczno-społeczne zmiany. W testamencie zostawionym prezydentowi USA Thomasowi Jeffersonowi zlecił wyzwolenie murzyńskich niewolników (czego ten nie wykonał) na 50 lat przed zniesieniem niewolnictwa w Stanach. W testamencie pozostawionym krewnym nakazał zniesienie pańszczyzny w przekazywanym im majątku (rodzina zaskarżyła tę wolę i wygrała) na prawie pół wieku przed zmianą przepisów prawa dotyczących chłopów.

A przy tym miał wiele zainteresowań i pasji, czasem zaskakujących. Nasz heros narodowy malował, projektował ogrody, dziergał na szydełku. I flirtował.

Odkurzymy postać naczelnika insurekcji.

Leszek Będkowski
redaktor „Pomocników Historycznych”

Jolanta Zarembina
redaktor wydania

E P O K A I P O S T A Ć

Czasy Tadeusza Kościuszki, głębokie zmiany w Europie i na świecie	8
Polskie społeczeństwo szlacheckie w XVIII w.	18
Szlachcic na zagrodzie bohaterem dwóch kontynentów	20
Kobiety życia wiecznego kawalera	34

❖ Sypanie kopca Kościuszki w Krakowie, obraz Jana Nepomucena Bizańskiego z 1838 r.

O Tadeuszu Kościuszcze powiedział Napoleon Bonaparte, że jest bohaterem Północy. Prezydent Stanów Zjednoczonych nazwał go najczystszym synem wolności. Do grona wielbicieli naczelnika powstania należeli też m.in. poeci John Keats, lord Byron i powieściopisarz Victor Hugo.

❖ Szabla paradna inkrustowana złotem, własność naczelnika, XVIII w.

K O N T E K S T Y

Uczniowie Szkoły Rycerskiej	38
Ameryka, druga ojczyzna Kościuszki	42
Wojna w obronie Konstytucji 3 maja	52
Naczelnik insurekcji 1794 r.	56
Realna siła kosynierów	66
Między obozami republikanów i konserwatystów	72
W rosyjskiej niewoli: śledztwo i zeznania	80
Ostateczna likwidacja Rzeczypospolitej Obojga Narodów	84
Dlaczego Kościuszkę nie poszedł z Napoleonem	90
Losy pokolenia: w służbie caratu i przeciwko niemu	96
Generał za stołem	102
Jak powstał potężny mit przywódcy narodu	106

❖ Polichromowana, drewniana rzeźba wykonana przez Józefa Zganiacza w latach 80. XX w.

Walka o Kościuszkę w II RP	114
Przejęty i porzucony przez komunistów w PRL	120
Współczesne odczytania postaci naczelnika	126
Kościuszkowskim szlakiem po dzisiejszej Polsce	131
Najpopularniejsze motywy ikonograficzne	136
Kościuszkę na scenie i w filmie	142

Tadeusz Kościuszko znakomicie nadawał się na uosobienie wielkości i chwały Ojczyzny. Żaden inny przywódca niepodległościowych zmagañ XVIII i XIX w. nie był tak wyrazisty. Stał się symbolem dla tych, którzy nie chcieli pogodzić się z kajdanami niewoli.

❖ Pierścień z turkusem i diamentami według tradycji należący do matki Tadeusza Kościuszki.

Kościuszko

DOKUMENTY

List Ludwika Sosnowskiej do Tadeusza	146
List pożegnalny do Tekli Żurowskiej	146
List do siostry Anny Estkowej	147
Korespondencja z Thomasem Jeffersonem	147
Dokumenty z okresu insurekcji 1794 r.	150
Testament amerykański	152
Garść cytatów	153

❖ Orzełek 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, rekonstrukcja

DETAL E

Kalendarium	6	Portret jakobiński	65
Temperament naczelnika	25	Nowy styl prowadzenia wojny	71
Uroda niepoślednia?	26	Polityka wobec Rusinów	76
Dzień w Solurze	29	Ukryte znaczenia obrazu „Kościuszko pod Raclawicami” Jana Matejki	78
Wiara naczelnika	30	Współpracownicy i przyjaciele	83
Familia	31	Smaki życia	88
Ubiór i rzeczy osobiste naczelnika	32	Kopiec Kościuszki w Krakowie	112
Impreza afrykańskiego księcia Agrippy Hulla	47	Peregrynacje „Panoramy Raclawickiej”	118
Służący Jean Lapierre	49	Bohater narodowy Białorusinów	124
Portrecista dam	50	Upamiętnienia	134
Skala amerykańskich zarobków	51	Noty o autorach	154
Order i Krzyż Virtuti Militari	55		
Pierwsze banknoty	60		
Berek Joselewicz	63		

- 1746 ❖ **4 lutego** Prawdopodobna data urodzin Andrzeja Tadeusza Bonawentury Kościuszki w dzierzawionej przez rodzinę Mereczowszczyźnie na Polesiu (czwarte dziecko Ludwika Tadeusza Kościuszki i Tekli z Ratomskich).
- 1755 ❖ Tadeusz wraz z bratem Józefem rozpoczynają naukę w szkole ojców pijarów w Lubieszowie (kończą w 1760 r.).
- 1758 ❖ **Kwiecień** Śmierć ojca.
- 1764 ❖ Przeprowadzka matki z synami do rodowych Siechnowicz.
- 1765 ❖ **18 grudnia** Początek nauki w Szkole Rycerskiej Kadetów JKM w Warszawie.
- 1766 ❖ **20 grudnia** Awans do kadry oficerskiej Korpusu Kadetów w stopniu chorążego z placą miesięczną 72 zł. Zostaje instruktorem podbrygadierem w 19. Brygadzie Kadetów. Pobiera dalsze nauki jako słuchacz nadzwyczajny w powołanej w 1767 r. Szkole Inżynieryjnej Korpusu Kadetów.
- 1768 ❖ **29 lutego** Początek konfederacji barskiej, w której bierze udział brat Tadeusza Józef.
❖ **9 czerwca** Awans na kapitana z placą miesięczną 200 zł.
❖ **Czerwiec** Śmierć matki.
- 1769 ❖ Kryzys finansowy Szkoły Rycerskiej, redukcja kadry. Kościuszkowie wyjeżdża na studia do Francji.
- 1772 ❖ **5 sierpnia** Podpisanie w Petersburgu traktatów rozbiorowych Polski.
- 1774 ❖ **Lato** Tadeusz wraca z Francji.
- 1775 ❖ **Wiosna** Kościuszkowie zakochuje się ze wzajemnością w Ludwice Sosnowskiej, zostaje odrzucony przez jej ojca.
❖ **Czerwiec** Proces sądowy o majątek z bratem Józefem.
❖ **Jesień** Bezowocne szukanie zatrudnienia w służbie wojskowej w Dreźnie i Paryżu.
- 1776 ❖ **Czerwiec** Kościuszkowie wyrusza z Francji do Ameryki, by wziąć udział w rozpoczętej 19 kwietnia 1775 r. wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych.
❖ **Przełom lipca i sierpnia** Przybywa do Filadelfii i składa w Kongresie projekt fortyfikacji, oferując pomoc walczącym.
❖ **18 października** Wydział Wojny Kongresu powołuje go na inżyniera armii Stanów Zjednoczonych w randze pułkownika z miesięczną pensją 60 dol.
- 1778 ❖ **5 marca** Wydział Wojny kieruje go do ufortyfikowania rejonu West Point.
❖ **16 lipca** George Washington przybywa do West Point na inspekcję i poznaje Kościuszkę.
- 1780 ❖ **Maj** Kościuszkowie otrzymuje funkcję naczelnika korpusu inżynierów amerykańskich.
❖ **4 sierpnia** Prosi o przeniesienie do armii południowej, w której służy przez następne lata, organizując przeprawy, nadzorując budowy fortyfikacji i przygotowując miejsca do obrony i staczenia bitew.
❖ **Wrzesień** Odwiedza w Wirginii gubernatora Thomasa Jeffersona i zaprzyjaźnia się z nim.
- 1783 ❖ **Czerwiec** Przybywa do Filadelfii, by starać się w Kongresie o uzyskanie zaległych poborów za lata służby.
❖ **13 października** Awansowany przez Kongres do stopnia generała brygady.
❖ **Listopad** Odwiedza kwaterę główną George'a Washingtona, od którego otrzymuje na pamiątkę szpadę i parę pistoletów.
- 1784 ❖ **15 lipca** Odplywa z Nowego Jorku do Francji, a stamtąd w sierpniu wyrusza do kraju.
❖ **Jesień** Osiada w majątku rodzinnym Siechnowicze, którym zarządza do października 1789 r.
- 1788 ❖ **Lato** Sejmik brzeski zaleca posłom wybranym do Sejmu Rzeczypospolitej, by postulowali umieszczenie Kościuszki w wojsku.
❖ **6 października** Rozpoczyna obrady Sejm Czteroletni.
- 1789 ❖ **14 lipca** Zdobycie Bastylli w Paryżu, początek Wielkiej Rewolucji Francuskiej.
❖ **12 października** Kościuszkowie otrzymuje nominację na generała majora wojsk koronnych z pensją roczną 12 tys. zł.
- 1790 ❖ **Marzec** Obejmuje komendę 2. Brygady Kawalerii Narodowej w Warcie nad Wartą. W tym samym roku zostaje przeniesiony do dywizji małopolskiej.
- 1791 ❖ **Wiosna** Odwzajemnione uczucie do Tekli Żurowskiej; małżeństwu sprzeciwia się jej ojciec.
❖ **10 maja** Kościuszkowie składa przysięgę na wierność Konstytucji 3 maja.
- 1792 ❖ **27 kwietnia** W Petersburgu przywódcy obozu magnackiego zawiązują konfederację; oficjalnie proklamują ją 14 maja w miasteczku Targowica i zwracają się o pomoc do Rosji.
❖ **18 maja** Katarzyna II wydaje manifest o przywróceniu porządku w protektoracie rosyjskim, co oznacza początek wojny. 22 maja rosyjskie wojska wkraczają do Rzeczypospolitej.
❖ **18 czerwca** Bitwa pod Zieleńcami, w której Kościuszkowie dowodzi ariergardą.
❖ **25 czerwca** Zostaje odznaczony nowo ustanowionym Orderem Virtuti Militari.
❖ **18 lipca** Bitwa pod Dubienką, w której Kościuszkowie przyjmuje główne uderzenie wojsk rosyjskich.
❖ **30 lipca** Na znak protestu przeciwko przystąpieniu króla do targowicy składa dymisję. W następnym miesiącu opuszcza armię.
❖ **26 sierpnia** Francuski Konwent Narodowy przyznaje mu francuskie obywatelstwo honorowe.
❖ **Grudzień** Kościuszkowie opuszcza Rzeczypospolitą.
- 1793 ❖ **Styczeń** Udaje się do Francji, gdzie trafia na gorący okres rewolucji. 21 stycznia Ludwik XVI zostaje zgilotynowany. Po przejęciu władzy przez jakobinów i wybuchu powstania w Wandei, nic nie zdziaławszy, Tadeusz w sierpniu wraca do Lipska. Utrzymuje kontakt z wysłannikami z kraju.
❖ **23 stycznia** Podpisanie traktatu rozbiorowego przez Rosję i Prusy.
❖ **Wrzesień** Delegacja konspiracji krajowej zwraca się do Kościuszki o objęcie kierownictwa nad przygotowywanym powstaniem. Wyraża zgodę.
❖ **Październik** Obawiając się aresztowania, wyjeżdża na południe Europy (Florencja, Piza, Rzym, Neapol).

- 1794 ❖ **Luty** Przybywa do Drezna i wyznacza termin przygotowania powstania na marzec.
- ❖ **24 marca** Jako naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej składa na Rynku Głównym w Krakowie uroczyste ślubowanie. Wydaje odezwy, m.in. do wojska, obywateli, duchowieństwa i kobiet polskich.
- ❖ **4 kwietnia** Stacza zwycięską bitwę pod Racławicami, co pobudza wybuch powstania w Warszawie (17 kwietnia) i Wilnie (23 kwietnia).
- ❖ **7 maja** W obozie pod Połańcem wydaje uniwersał nadający chłopom wolność osobistą, ograniczający pańszczyznę.
- ❖ **6 czerwca** Bitwa pod Szczekocinami zakończona wycofaniem się powstańców po wkroczeniu do walki wojsk pruskich. Kościuszko lekko ranny w nogę.
- ❖ **10 października** W bitwie pod Maciejowicami ciężko ranny dostaje się do niewoli rosyjskiej.
- ❖ **10 grudnia** Transport z jeńcem dociera do Sankt Petersburga. W tym samym miesiącu rozpoczyna się śledztwo.
- 1795 ❖ **Maj** Ciężko chory Kościuszko zostaje przeniesiony do pałacu księcia Grigorija Orłowa.
- ❖ **24 października** Podpisanie traktatu rozbiorowego przez Rosję, Prusy i Austrię. Rzeczpospolita Obojga Narodów przestaje istnieć.
- 1796 ❖ **17 listopada** Śmierć Katarzyny II. Jej następcą Paweł I uwalnia Kościuskę w grudniu po odebraniu od niego wiernopoddańczej przysięgi.
- 1797 ❖ **Styczeń–maj** Podróż Kościuszki przez Finlandię i Szwecję do Anglii.
- ❖ **3 czerwca** W Londynie bada go konsylium 10 lekarzy i wydaje orzeczenie o stanie zdrowia, w tym o dwóch odniesionych przez niego ciężkich ranach.
- ❖ **17 czerwca** Odplywa do Ameryki. Podróż trwa dwa miesiące.
- ❖ **Wrzesień–listopad** Odwiedza znajomych Amerykanów z czasów wojny i zaprzyjaźnionych demokratów.
- 1798 ❖ **1 stycznia** Kongres uchwała, że Kościuszcze należy się 12 280 dol. zółdu oraz 6660 dol. procentów od tej sumy. Podarowano mu też jako weteranowi 500 akrów ziemi w stanie Ohio. Pieniądże lokuje w papierach wartościowych.
- ❖ **5 maja** Zorganizowany przez Jeffersona wyjazd Kościuszki do Nowego Jorku w celu zaokrętowania się na statek płynący do Europy.
- ❖ **14 lipca** W Paryżu Dyrektoriat fetuje Kościuskę jako bojownika wolności.
- ❖ **4 sierpnia** Kościuszko oficjalnie informuje Pawła I o zwrocie podarowanych mu przez cara pieniędzy (otrzymanych na drogę po uwolnieniu). Jego list nagłaśnia prasa francuska.
- ❖ **22 sierpnia** Po przyjęciu delegacji Legionów Polskich pisze odezwę do legionistów.
- ❖ **24 października** Car wydaje zarządzenie nakazujące ściganie Kościuszki jako zdrajcy na terenie swego imperium. Listy gończe zostają rozesłane także w Prusach i Austrii.
- 1799 ❖ **6 listopada** Spotkanie Kościuszki z gen. Napoleonem Bonaparte na bankiecie wydanym na cześć zwycięzcy z Egiptu.
- 1800 ❖ **Sierpień** W Paryżu ukazuje się napisana z inicjatywy Kościuszki broszura „Czy Polacy wybić się mogą na niepodległość”, którą konfiskuje francuska policja.
- 1801 ❖ **Wrzesień** Kościuszko zamieszkuje w domu dyplomaty szwajcarskiego Piotra Zeltnera w Berville.
- 1802 ❖ Sprzedaje francuskiej emigrantce swoją ziemię w Stanach Zjednoczonych.
- 1804 ❖ **28 października** Uroczyste obchody imienin Kościuszki z udziałem Henryka Dąbrowskiego mają zjednoczyć emigrację.
- 1806 ❖ **Listopad** Minister policji Fouché na polecenie Napoleona stara się przekonać Kościuskę do współpracy z cesarzem w sprawie odbudowy państwowości polskiej.
- 1807 ❖ **21 stycznia** Pod naciskiem rodaków Kościuszko pisze do Napoleona, przedstawiając mu propozycję przywrócenia przedrozbiorowych granic Polski. Napoleon odrzuca te sugestie i stawia na współpracę z ks. Józefem Poniatowskim.
- ❖ **27 lipca** Napoleon podpisuje konstytucję Księstwa Warszawskiego.
- 1814 ❖ **9 kwietnia** Po detronizacji Napoleona Kościuszko zwraca się listownie do cara Aleksandra I z prośbą o powszechną amnestię dla Polaków.
- ❖ **3 maja** Spotyka się osobiście z carem w sprawach Polski. Podczas spotkania uzyskuje przyrzeczenie cara dotyczące odrodzenia Polski.
- 1815 ❖ **3 maja** Układ między Rosją, Austrią i Prusami o utworzeniu Królestwa Polskiego.
- ❖ **31 maja** Na spotkaniu w Wiedniu z ks. Adamem Czartoryskim i za jego pośrednictwem stawia carowi warunki w sprawie granic Polski.
- ❖ **25 czerwca** Nie doczekawszy się odpowiedzi cara, wyjeżdża z Wiednia na stały pobyt do Solury w Szwajcarii, gdzie zamieszkuje przy rodzinie brata Piotra Zeltnera – Franciszka.
- 1817 ❖ **2 kwietnia** Sporządza testament, nadający wszystkim włościanom siechnowickim wolność osobistą oraz prawo własności posiadanych gruntów i zagrod.
- ❖ **15 października** Umiera w Solurze.
- 1818 ❖ **23 czerwca** Złożenie trumny ze zwłokami Kościuszki, sprowadzonymi ze Szwajcarii, na Wawelu.
- 1927 ❖ **10 października** Szkatuła z sercem Kościuszki przechowywana przez 32 lata w Muzeum Narodowym Polskim w Rapperswilu z honorami przewieziona do Warszawy i w tym samym miesiącu umieszczona na Zamku Królewskim.

OPR. JOLANTA ZAREMBINA

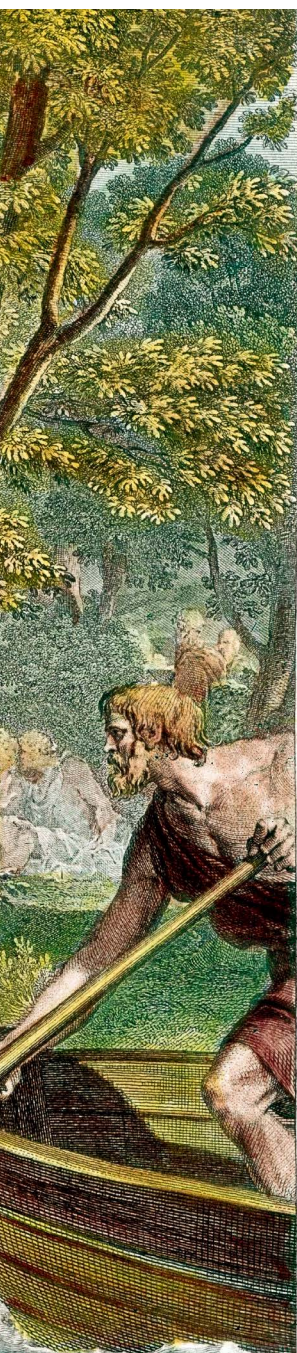
❖ Na okładce: Portret Tadeusza Kościuszki autorstwa Karola Schweikarta, namalowany po 1802 r., oraz kosy z pomnika bitwy pod Maciejowicami

„Światło, oświecenie – wypisywali na sztandarach” Wielkie przemiany cywilizacji w czasach Tadeusza Kościuszki.

❖ Wielcy myśliciele XVIII w. W centrum Honoré Gabriel Mirabeau wręcza konstytucję Francji Janowi Jakubowi Rousseau. Benjamin Franklin dekoruje go wieńcem laurowym. Wokół stoją Monteskiusz, Wolter, Gabriel Mably i ich antyczni poprzednicy Demostenes i Cycero. Alegoryczna rycina francuska, 1792 r.

RADOSŁAW LOŁO

❖ Edward Jenner, odkrywca szczepionki przeciwko ospie, podaje dawkę ochronną swojemu dziecku i służącej, rycina z epoki.

NOWI EUROPEJCZYCY: LICZNIEJSI I ZDROWSI. Europa stopniowo zmierzała ku wielkiemu skokowi liczby ludności, jaki przyniósł XIX w. Wojny ciągle jeszcze zbierały żniwo, a armie pochodzące z poboru rekruta stały się liczniejsze, co mnożyło liczbę ofiar. Sama tylko Austria straciła w XVIII w. ok. 850 tys. żołnierzy, Rosja blisko 500 tys., Francja ponad 500 tys. (przed rewolucją i wojnami napoleońskimi, które kosztowały życie dalsze 2,5 mln Francuzów), podobnie kraje niemieckie pochowały 0,5 mln poległych. Nawet skromna populacja Szwedów okupiła

mocarstwowe ambicje życiem 200 tys. swych synów. Ale równocześnie rozwinęła się medycyna wojskowa, ranni nie umierali już w mękach i samotnie na polach bitew tak masowo jak wcześniej. Dla weteranów i inwalidów wojennych zakładano przytułki i szpitale. Nie byli już skazani na tułaczy los czekający ich wcześniej.

W XVIII-wiecznej Europie ciągle jeszcze śmiertelne żniwo zbierały cholera, tyfus, czerwonka, malaria i ospa. Ale nauczono się stopniowo ograniczać zasięg występowania ognisk chorobowych. Na obszarach

dotkniętych epidemiami wprowadzano kordony sanitarne, izolowano ludzi zarażonych, ogłaszano spisy miejscowości, gdzie wykryto choroby. Wszystko to ułatwiała coraz sprawniejsza administracja. Do ograniczenia skutków działania chorób epidemicznych przyczyniała się też stopniowa poprawa warunków sanitarnych i coraz powszechniejsze przestrzeganie podstawowych zasad higieny. Pojawiły się nowe, sprowadzane z kolonii środki lecznicze, jak opium czy korzenie chinowca. Pozytywny skutek dały również zmiany w sposobie odżywiania się (np. upowszechnianie picia kawy i herbaty). Wielki, choć stopniowy i powolny, przełom przynosił rozwój nauk medycznych. Tu spektakularnym przykładem było spreparowanie szczepionki przeciwko ospie w 1796 r. przez angielskiego lekarza Edwarda Jennera.

W efekcie wszystkich tych zjawisk zmalała liczba zgonów (w najbardziej rozwiniętej Anglii w ciągu stulecia spadła o połowę), a wzrosła liczba urodzeń. Skutkiem tego był oczywiście szybki wzrost liczby ludności Europy. Oblicza się, że w ciągu XVIII w. przekroczył 65 proc.! W 1700 r. na kontynencie mieszkało 113 mln ludzi, w 1750 r. – 140 mln, zaś w 1800 r. już 187 mln. Ludność Europy stanowiła wówczas nieco ponad piątą część populacji świata. Szybko wzrastało także zaludnienie na innych kontynentach. Najludniejsza Azja zwiększyła populację z 406 do 600 mln (o 48 proc.). Największą dynamiką, wynikającą głównie z migracji, wykazywała się Ameryka Północna, gdzie liczba ludności wzrosła w XVIII w. aż o 470 proc.,

choć w liczbach bezwzględnych było to tylko 5,7 mln w 1800 r. (wobec 1 mln na początku stulecia).

NOWE HORYZONTY GEOGRAFICZNE. Mocno zmieniła się dotychczas europocentryczna wizja świata, skoro rozszerzyły się jego rozpoznane granice. Wyprawy Jamesa Cooka i innych podróżników doprowadziły do odkrycia Australii, Nowej Zelandii, przyczyniły się też do eksploracji wysp Pacyfiku. Trwało odkrywanie ogromnych przestrzeni Syberii. W 1740 r. Vitus Bering dotarł do Aleutów. Na nowe obszary świata wkraczała także gospodarka. Poszukiwania kruszców powodowały, że granice Brazylii objęły większość amazońskiej dżungli, a do Lizbony w połowie wieku docierało złoto z coraz odleglejszych terenów. Obszar kontrolowanego przez Hiszpanów Meksyku pod koniec XVIII w. obejmował aż 8 mln km kw. Z kolei osadnictwo w Ameryce Północnej około połowy stulecia docierało do rzeki Missisipi. Trwało też stopniowe odkrywanie wnętrza Afryki.

Eksploracja prowadziła naukowo przygotowanych odkrywców do kolejnych nieznanych kultur. Nie dało się już utrzymać poglądu, że świat jest podzielony na obszary zamieszkane albo przez chrześcijan, albo przez niewiernych. Zderzenie z mnogością i różnorodnością kultur zaczynało więc relatywizować postrze-

❖ James Cook, angielski odkrywca na wybrzeżu Australii, którą oficjalnie obejmuje w posiadanie w imieniu brytyjskiej korony w 1770 r., rycina z epoki.

ganie rzeczywistości. Nowe prądy filozoficzne zaczynają w pierwotnych, żyjących w harmonii ze światem kulturach widzieć „szlachetnych dzikich”.

Wszystko to razem wzięte powodowało, że w oświeceniowym świecie niektórzy badacze (np. David Armstrong) dostrzegli załążki procesów, które dziś nazywamy globalizacją. Przede wszystkim dotyczyła ona skali i zasięgu międzykontynentalnej wymiany handlowej, organizowanej przez gigantyczne kompanie mające do dyspozycji ogromne floty oceaniczne. Działająca od 1600 r. Angielska (później Brytyjska) Kompania Wschodnioindyjska – wyeliminowała wpływy francuskie – po 1760 r. zaczęła dominować na subkontynencie indyjskim. Przez większość XVIII w. konkurowała z nią Holenderska Kompania Wschodnioindyjska, wówczas już skupiona na operowaniu w obszarze Holenderskich Indii Wschodnich. Nim Francuzi zostali wyparci z Indii, działała tam także Francuska Kompania Wschodnioindyjska, która skutecznie skolonizowała Reunion i Mauritius, a hinduskie miasta Pondicherry i Chandernagore pozostały w rękach Francuzów aż do 1949 r. Rządziej mówi się o działającej z niemałym powodzeniem Szwedzkiej Kompanii Wschodnioindyjskiej. Powstała w 1731 r. w Göteborgu i działała do 1813 r. Eksportowała choćby szwedzkie żelazo i wytwarzane z niego kotwice, siekiery czy topory. Dzięki

❖ Scenka rodzajowa z kolonii hiszpańskich w Ameryce, obraz z XVIII w.

❖ W oświeceniowym świecie badacze dostrzegli załążki procesów, które dziś nazywamy globalizacją. Dotyczyła ona skali i zasięgu międzykontynentalnej wymiany handlowej, organizowanej przez gigantyczne kompanie mające do dyspozycji floty oceaniczne.

❖ Symboliczne panowanie na morzach Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej, która konkurowała z brytyjską, malowidło z XVII w.

działalności kompanii handlowych wymiana towarów między kontynentami przybrała skalę dotychczas niespotykaną. Dotyczyło to ogromnej liczby produktów, które w Europie stawały się coraz tańsze i dostępnejsze. Były to: kawa, herbata, bawełna, tran wielorybi, porcelana, wszelakie przyprawy korzenne i ich mieszanki, zioła, mniej znane owoce i warzywa.

Rozwojowi handlu oraz nowych form gospodarowania w nowym świecie towarzyszyło przemieszczanie się dużych grup ludności, czego skutki widoczne są po dziś dzień. Było to spowodowane nie tylko postępującą kolonizacją, ale także handlem niewolnikami. Nie bez powodu już w 1770 r. francuski historyk i filozof Abbé Raynal w dziele „Filozofia i polityczna historia europejskiego osadnictwa i handlu w dwójgu Indiach” napisał: „Wytwory z regionów równikowych konsumowano w klimacie polarnym (...) ludzie wszędzie wymieniali poglądy, prawa, choroby i lekarstwa, cnoty i występki. Wszystko się zmieniło i będzie zmieniało”.

Nowa filozofia światła. Dziś poglądy myślicieli oświeceniowych są dla nas jasne i oczywiste, bo wyrasta z nich duża część współczesnych ram politycznej i społecznej rzeczywistości, i nie zawsze zdajemy sobie sprawę, jak trudno wówczas się przebiły do świadomości i ilu miały oponentów. Wiek XVIII charakteryzował się upowszechnianiem filozofii. Stała się ona wówczas bardziej przystępna, często ocierała się o formy publicystyczne czy wręcz literackie. Nadawano jej także wymiar bardziej praktyczny. Dzięki tym zabiegom mogła wyjść daleko poza granice katedr akademickich czy dworskich elit i stała się tematem rozmów dla coraz szerszych kręgów społeczeństwa.

Immanuel Kant w 1784 r. – zadawszy sam sobie pytanie, czym jest oświecenie – odpowiedział obrazowo, że dla człowieka oświecenie stało się wyjściem z wieku młodości i zarazem wejściem w dorosłość. Pierwszą dominantą charakteryzującą kierunki oświeceniowego myślenia jest bez wątpienia rozum. Od kiedy John Locke w wydanym w 1690 r. dziele „Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego” wyznaczył nowy przedmiot zainteresowania filozofii, otworzyły się nowe horyzonty. Wedle Locke’a filozofia winna służyć nie tyle zgłębianiu istoty bytu, co kierować się ku jego poznawaniu. Do tego zaś potrzebny jest rozum. To on miał od tej pory stanowić podstawowy instrument umożliwiający człowiekowi krytyczny ogląd świata. Stawianie rozumu na pierwszym miejscu powodowało z kolei piętnowanie sprzecznych z nim zachowań i zjawisk, a zatem prowadziło do krytyki fanatyzmów religijnych i dewocji, zabobonów, tortur, palenia czarownic itp. Tworzono w zamian nowe normy i wartości życia społecznego, wśród których na czoło wysuwały się wolność jednostki, równość, tolerancja i braterstwo.

Miejsce zinstytucjonalizowanych i ściśle ograniczonych liturgicznie form życia religijnego wśród elit intelektualnych Europy zastępował bezwyznaniowy deizm, a stopniowo zaczął się pojawiać zakazywany dotychczas w wielu krajach ateizm. Idea wolności za-

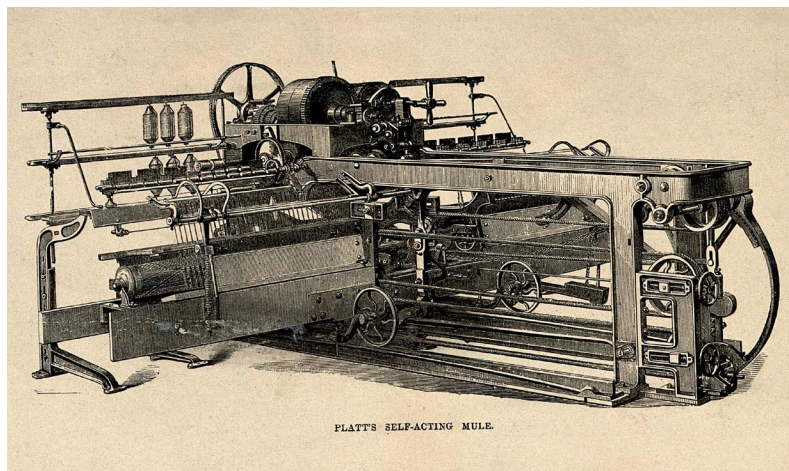
❖ Jak prawidłowo zbierać siano, angielska ilustracja instruktażowa z 1855 r.

początkowana przez Locke’a przekształcała się w nurt ideowy zwany liberalizmem. Obudowywali go kolejnymi elementami i propagowali potem Monteskiusz, Wolter, Jan Jakub Rousseau. Z poglądów tych wyrosła sformułowana jeszcze przez Locke’a, a potem wyartykułowana przez Rousseau teoria umowy społecznej, w której to lud jest suwerenem swej wolności i opiekę nad nią powierza władzy na zasadzie umowy. Władza rządząca przeciw wolnościom ludu winna być zniesiona tak, jak znosi się ważność złamanej umowy. To założenie legło u podstaw ideowych rewolucji we Francji. Wolność jako słowo klucz do zrozumienia cywilizacji funkcjonuje do dziś. Jak to trafnie ujął wielki mag światowej historiografii Fernand Braudel w „Gramatyce cywilizacji”: „Idea wolności – w liczbie pojedynczej – stanie się odłą punktem wyjścia nowego pojmowania świata i historii. Będą się na nią powoływać – czasem słusznie, innym razem bezprawnie – niemal wszystkie ideologie i programy XIX w., różnorodne prądy umysłowe, określane czasem sztucznym terminem »liberalizm«, słowem myślącym, bo zbyt bogatym w znaczenia”.

Druga dominanta oświeceniowej filozofii to odkrywanie na nowo natury w jej nienaruszalnej celowej harmonii. Rousseau, potępiając zło i zwyrodnienie ówczesnej cywilizacji, obarczając ją winą za mizerną kondycję moralną człowieka, właśnie w powrocie do pierwotnego stanu natury widział szansę na uzdrowienie ludzkości. Napisana przez niego w 1762 r. powieść edukacyjna „Emil, czyli o wychowaniu” nakazuje tytułowemu wychowankowi wyraźnie omijać skostniałe ramy wszelakich instytucji edukacyjnych, a rozwijać się zgodnie z zainteresowaniami, w zgodzie z naturą.

Wreszcie trzecim z komponentów oświeceniowej myśli był postęp. Przekonanie, że ówczesny stan rozwoju cywilizacji znacznie przewyższa to, co było dotychczas, pchało myślicieli do coraz lepszego poznania świata i tworzenia nowych w tym zakresie teorii. Symboliczny w wielu wymiarach przełom stanowił tu moment, gdy królewiecki filozof Immanuel Kant w sposób systematyczny obalił ontologiczne dowody św. Tomasza z Akwinu na istnienie Boga. Kant wprowadził w teorii poznania zupełnie nowe kategorie sądów,

❖ Ojciec liberalizmu gospodarczego Adam Smith głosił, że kapitał zainwestowany w produkcję rolną przynosi większe i pewniejsze zyski niż inwestycje w inne sektory gospodarki. Ale rewolucja przemysłowa była nieuchronna.

PLATT'S SELF-ACTING MULE.

❖ Pierwszy w świecie żelazny most zbudowany przez Abrahama Darby'ego III w 1779 r. nad rzeką Severn w angielskim hrabstwie Shropshire, ilustracja z epoki. Powyżej: Maszyna przędzalnicza udoskonalona przez Samuela Cromptona, rycina z 1858 r.

które mogą stanowić istotę wiedzy o danym przedmiocie. Od jego czasów teoria poznania uległa zasadniczej zmianie, otwierając nowe horyzonty nauce. Francuski historyk kultury i literatury przełomu XIX i XX w. Paul Hazard tak to podsumował: „Światło, oświecenie, oto dewiza, którą wypisywali na sztandarach [przedstawiciele tej epoki], po raz pierwszy bowiem w historii epoka sama wybierała sobie imię”.

NOWA REWOLUCJA AGRARNA. Gospodarka dokonała radykalnego skoku, zmieniając ówczesne społeczeństwo. Oczywiście nie wszędzie zmiany przebiegały szybko i sięgały równie głęboko. Na rodzinnym Polesiu Tadeusza Kościuszki rewolucja przemysłowa długo jeszcze nie była odczuwalna, bo dotyczyła obszarów najwyżej rozwiniętych gospodarczo. Jednak zacząć trzeba było od rewolucji agrarnej.

U progu XVIII stulecia gospodarka rolna nawet w najlepiej rozwiniętych Anglii i Holandii dawała za-

trudnienie ok. 80 proc. tamtejszych mieszkańców. Francuski inżynier i fortyfikator Sébastien Le Prestre de Vauban w 1707 r. konstatał: „Warunkiem prawdziwej pomyślności państwa jest obfitość żywności”. Wtórował mu kilkadziesiąt lat później ojciec liberalizmu gospodarczego Adam Smith, dowodząc, że kapitał zainwestowany w produkcję rolną przynosi większe i pewniejsze zyski niż inwestycje w inne sektory gospodarki. Także Kościuszko niejednokrotnie wykazywał w życiu, że docenia rolę chłopów w gospodarce (art. s. 66). Oblicza się, że ok. 1700 r. przeciętne gospodarstwo chłopskie wytwarzało rocznie co najwyżej 20–30 proc. żywności ponad to, co samo konsumowało. Z tej nadwyżki część trzeba było oddać feudalnym panom, państwu i Kościołowi. Krótko mówiąc, w początkach XVIII w. o postulowanej przez Vaubana obfitości żywności nie mogło być mowy. Głównym problemem ograniczającym wydajność produkcji rolnej było wyjaławianie się gleby. Podstawowym systemem

uprawy była trójpolówka. Pozwalała wprawdzie odpocząć trzeciej części areалу uprawnego i w czasie wypasania tam zwierząt nawozić naturalnie glebę, ale zarazem ograniczała o 1/3 powierzchnię upraw, a wypasanie powodowało przymus uprawowy, gdyż pastwiska chłopi musieli mieć jednocześnie na tej samej niwie, by zwierzęta nie wchodziły w szkodę.

W XVIII w. zaczął się przełom polegający na zastąpieniu trójpolówki płodozmianem. Korzyści z innowacji były wielorakie: wprowadzano uprawę roślin wzbogacających glebę w składniki mineralne, rośliny bogate w wysokoenergetyczne składniki paszowe pozwoliły rozwijać na większą skalę hodowlę bydła, zlikwidowano ugory, znacząco zwiększono areal upraw. Wśród botanicznych sprawców rewolucji agrarnej wymienić trzeba: ziemniaki, kukurydzę, grykę, koniczynę, rzepę, rzepak, chmiel i tytoń. Zmiany doprowadziły do zwiększenia wydajności produkcji zbożowej oraz wzrostu produkcji innych płodów rolnych, a także mleka i mięsa. Pojawiły się nie tylko nowe techniki upraw i rasy zwierząt hodowlanych, ale i nowe narzędzia, zmienił się sposób wykorzystania siły roboczej. Na wsiach na większą skalę pojawiali się robotnicy rolni, wynajmowani na dniówki.

NOWA ERA W PRZEMYSŁE. Dopiero gdy ludzie mieli co jeść, przyszła pora na rewolucję przemysłową. Terminu tego po raz pierwszy użył w 1884 r. w tytule książki brytyjski historyk Arnold Toynbee, pisząc zresztą o okresie 1760–1830 jako o najczarniejszych kartach w dziejach Anglii. Zacząć można choćby od takiego epizodu. W 1709 r. Abraham Darby, angielski rzemieślnik produkujący gwoździe i garnki żeliwne, uzyskał w swoim piecu hutniczym surowkę żelazną wysokiej jakości. Trzeba było 75 lat i wysiłku kilku generacji metalurgów samouków, aby jego metodę udoskonalili i uzyskać odpowiednie żelazo sztabowe. W tym czasie spadkobiercy Darby'ego zbudowali hutnicze imperium; jego wnuk Abraham Darby III w 1779 r. zbudował pierwszy w świecie żelazny most nad rzeką Severn. W 1788 r. zwodowano pierwszy żelazny statek. Przemysł wydobywczy węgla, rud żelaza oraz hutnictwo stały się najważniejszymi dziedzinami gospodarki. Zajęcie w górnictwie i hutnictwie znalazły rzesze mężczyzn.

Równolegle rozkwitał przemysł włókienniczy, zwłaszcza od kiedy w 1733 r. John Kay skonstruował tzw. latające czółenka: mechanizm zastępujący ręczne krosna. Rewolucji w przędzalnictwie dokonała następnie przędzarka wózkowa, nazwana Przędzącą Jenny, wynaleziona przez Jamesa Hargreavesa w 1764 r. Początkowo była ona napędzana siłą ludzkich mięśni, lecz już w 1779 r. Samuel Crompton udoskonalił ją tak, aby wykorzystywała jako napęd mechaniczny koło wodne. To z kolei maszyną parową zastąpił James Watt.

Powstawanie nowych gałęzi przemysłu skutkowało pojawieniem się w miastach rzesz robotników. Trzeba było zbudować dla nich nowe dzielnice mieszkalne i dowozić ich do pracy w oddalonych od centrum dzielnicach przemysłowych transportem masowym. Miasta zaczęły całkowicie zmieniać swą wielkość, przestrzeń i wygląd. Produkcja rzemieślnicza w war-

szatach zesłała na dalszy plan, tak jak i rzemieślnicy ze swą organizacją cechową. Rynki miast przestały być centralnymi placami handlowymi. Serce gospodarki miejskiej biło teraz na fabrycznych obrzeżach.

Co zatem miał na myśli Toynbee, pisząc o czarnych kartach w dziejach Anglii, która wszak dumnie przodowała w rozwoju przemysłowym? Oczywiście niezwykle ciężkie warunki życia i pracy, które wkrótce stały się przedmiotem krytyki socjalistów utopijnych. Rewolucja przemysłowa była jednak nieuchronna.

NOWY UKŁAD SIŁ POLITYCZNYCH. W chwili narodzin Kościuszki trwała wojna o sukcesję austriacką (1740–48). Osamotniona młoda cesarzowa Maria Teresa, wsparta jedynie przez Sabaudię i Saksonię, toczyła bój przeciw Prusom, Francji, Bawarii i Hiszpanii. Akurat w 1746 r. Austria uzyskała wsparcie Rosji. Przyniosło jej to przejściowe sukcesy we Włoszech, ale ostatecznie w 1748 r. Maria Teresa, choć ocaliła tron i dziedzictwo Habsburgów, musiała się zgodzić na zagarnięcie Śląska przez rosnące w siłę Prusy Fryderyka II. Parmę i Piacenzę oddać zaś musiała infantowi hiszpańskiemu Filipowi.

Cesarzowa nie pogodziła się z utratą Śląska i przez kolejne lata habsburska dyplomacja nie ustawała w wysiłkach, by w tajemnicy zmontować silną antypruską koalicję. Równocześnie między Wielką Bryta-

❖ Cesarzowa Maria Teresa w obozie pod Heidelbergiem podczas wojny o sukcesję austriacką w 1743 r., obraz z epoki.

nią a Francją narastał konflikt na tle rywalizacji o kolonie, zwłaszcza w Ameryce Północnej (działania zbrojne trwały tu już od 1754 r.) i w Indiach. Brytyjczycy, świadomi nieuchronności wojny, szukali koalicjanta. Tak doszło do zawarcia ich sojuszu z Prusami. Natomiast do prawdziwej rewolucji w układzie sił dyplomatycznych doszło po drugiej stronie barykady. Oto bowiem dzięki zabiegom dwóch niepospolitych postaci swoich czasów: austriackiego dyplomaty, a później kanclerza Wenzela Antona von Kaunitza i metresy króla Francji Ludwika XV markizy de Pompadour – doszło do słynnego odwrócenia przymierzy. Dotychczasowi najzacieklejsi wrogowie, Habsburgowie i Bourbonowie, zawarli w 1756 r. sojusz wymierzony przeciw Prusom i Anglii. Przyłączyły się do nich Saksonia i Szwecja.

Król Prus Fryderyk II, nie zwlekając, uderzył na Saksonię i błyskawicznie ją rozbił. Tak rozpoczęła się wojna siedmioletnia (1756–63), która w Ameryce Północnej trwała już od dwóch lat. By nie wdawać się w opisy wieloletnich kampanii, w których należałoby wymienić przynajmniej 41 znaczących bitew lądowych i morskich, lepiej będzie przypomnieć kilka istotnych zjawisk o charakterze ogólniejszym. Wielu znawców opowiada się za stwierdzeniem, że wojna siedmioletnia była w gruncie rzeczy pierwszym konfliktem militarnym o charakterze światowym. W trakcie jej trwania do wojny przyłączyły się kolejne państwa kolonialne (np. Anglię wsparła Portugalia, a po drugiej stronie opowiedziała się Hiszpania), co rozszerzyło teatr działań wojennych od Filipin aż po kanadyjski Quebec.

W efekcie wojny siedmioletniej Francja utraciła większość kolonii, głównie w Ameryce Północnej i Indiach. Przestała też czasowo odgrywać rolę mocarstwa kolonialnego. Za to hegemonem świata kolonialnego stała się Wielka Brytania. W 1757 r. do wojny po stronie Austrii i Francji przystąpiła Rosja. Dla dotychczas rządzących sobie wojsk pruskich był to potężny i niespodziewany cios, boleśnie choćby odczuty w tęgim laniu pod Kunowicami w 1759 r. Tylko bierność zwycięzców uratowała wtedy Prusaków. Do 1762 r. wojska carycy Elżbiety i tak opanowały obszary od Królewca po stołeczny Berlin. Wówczas wedle słów samego Fryderyka II nastąpił cud domu brandenburskiego. Po śmierci Elżbiety jej syn, car Piotr III – wielbielca pruskiego króla filozofa – nie tylko przerwał działania zbrojne, ale nawet oddał część wojsk rosyjskich do dyspozycji Prusakom. Żelazne królestwo Fryderyka II ocalało. Prusy nauczyły się jednak patrzeć odtąd z wielkim respektem na niedocenianą wcześniej Rosję. W polityce prowadzonej w środkowej Europie nie czuły się zatem już tak nieskrępowanie. Rosja z kolei dowiodła, jak liczącym się w skali Europy jest mocarstwem, i pokazała, że jest w stanie przesądzać o losach wielkich wojen koalicyjnych.

Kończący zmagania w Europie traktat pokojowy zawarty w saskim Hubertusburgu 15 maja 1763 r. nie wprowadzał istotnych zmian terytorialnych. W zasadzie zdegradował Saksonię do roli państwa drugoplanowego, co w dobie unii polsko-saskiej odbiło się na i tak pustoszonej przez obce armie Rzeczypospolitej. Jak zaś stwierdził Arystoteles, dobry pokój to trwa-

ły, zadowolający strony kompromis. Tu natomiast ani Austria nie była zadowolona z powodu ostatecznej utraty Śląska, ani też Prusy, wyczekujące jakiejś terytorialnej rekompensaty za swój potężny wysiłek wojenny. Łakome spojrzenia Fryderyka II i Marii Teresy skierowały się więc szybko ku osłabionej i rządzonej przez pobitego Augusta III Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ale trzeba było jeszcze przekonać po temu Rosję, wzmacniającą swe i tak już przemożne wpływy w Warszawie. Ich przypiecztowaniem była elekcja Stanisława Augusta Poniatowskiego. Tak w aspekcie międzynarodowym, mówiąc w uproszczonym mocno skrócie, rozpoczęła się epoka rozbiorów, w której wydarzeniach Kościuszko bezpośrednio uczestniczył. Doprowadziły go one na pola bitew wojny 1792 r. (art. s. 52), do funkcji naczelnika insurekcji narodowej (art. s. 56), rosyjskiej niewoli (art. s. 80) i wreszcie emigracji we Francji i Szwajcarii.

NOWE PAŃSTWO: STANY ZJEDNOCZONE. Zwycięstwo w wojnie siedmioletniej zapewniło Wielkiej Brytanii, jak już wspomnieliśmy, pozycję hegemonu w koloniach położonych w Ameryce Północnej. Do tego momentu społeczność brytyjską zarówno w Europie, jak i na ziemi amerykańskiej łączyły wspólne cele militarne, dlatego rozmaite problemy innej natury schodziły na plan dalszy. Jednakże po wojnie rozbieżności pomiędzy koloniami a metropolią zaczęły narastać z niespotykaną dotąd intensywnością. Wielka Brytania odczuła mocno koszty długiego konfliktu. Szukając zastrzyku pieniędzy, przyjęła zatem nowe cele polityczno-ekonomiczne. Dotychczasowa merkantylistyczna polityka Brytyjczyków została zastąpiona wyniszczającym kolonie fiskalizmem i ścisłym ich podporządkowaniem prawno-politycznym metropolii. Pierwszym tego przejawem była ogłoszona w 1764 r. ustawa o cukrze.

Narzucanie coraz silniejszej dominacji Londynu nad koloniami zbiegło się ze wzrostem świadomości i budowaniem wspólnej tożsamości przez Amerykanów, jak koloniści zaczęli stopniowo sami się określać. Złożyło się na to zjawisko wiele czynników: specyfika życia i mentalności ludzi z obszarów pogranicza, ruch odnowy religijnej w amerykańskim protestantyzmie zwany pierwszym wielkim przebudzeniem, rozpowszechnianie się oświeceniowej filozofii politycznej, wspólne poczucie krzywdy wobec ucisku, świadomość niższej skuteczności armii europejskich w warunkach amerykańskich.

Koloniści zaczęli coraz śmielej występować razem w myśl jednoczącego ich hasła *no taxation without representation* (żadnych podatków bez reprezentacji). Mimo tych sygnałów Anglicy w 1767 r. wprowadzili kolejne ustawy, które nakładały cła od wielu towarów importowanych, a także centralizowały administrację w koloniach. Coraz bardziej dotkliwa stawała się także obecność uprzywilejowanych brytyjskich garnizonów. Amerykanie zareagowali w sposób stanowczy – zbojkotowaniem importu towarów z Anglii. W 1770 r. w Bostonie doszło do otwartych zamieszek. Słynna ustawa o herbacie z 1773 r. i reakcja bostońskich kupców, którzy w przebraniu Indian zniszczyli ponad 350 skrzyń

z herbatą, były prelude do wojny. W odwecie Brytyjczycy ogłosili represyjny pakiet pięciu tzw. ustaw uciążliwych, nałożonych na kolonię Massachusetts za niesubordynację. M.in. został zamknięty i poddany okupacji wojskowej jeden z największych portów na kontynencie amerykańskim – Boston.

W odpowiedzi kolonie solidarnie zwołały na 5 września 1774 r. do Filadelfii Kongres Kontynentalny. Podjął on decyzję o stworzeniu unii w celu wzmocnienia oporu wobec Wielkiej Brytanii oraz przygotowania się do ewentualnej walki zbrojnej z metropolią. Do otwartych starć doszło 19 kwietnia 1775 r. pod Lexington i Concord. W czerwcu Kongres powierzył dowodzenie armią pułkownikowi milicji ochotniczej Jerzemu Waszyngtonowi, a następnie powołał Armię Kontynentalną, utworzoną z ochotniczych milicji organizowanych wcześniej w poszczególnych koloniach. 4 lipca 1776 r. Kongres uchwalił napisaną przez Thomasa Jeffersona „Deklarację niepodległości”, ale sytuacja militarna była rozpaczliwa. Amerykanie przegrywali niemal wszystkie starcia, a pierwsze zwycięstwo odnieśli w bitwie pod Trenton dopiero 25 grudnia 1776 r.

Nowy rok zdawał się jednak powoli odwracać kartę. Najpierw Waszyngton zwyciężył brytyjskiego generała Charlesa Cornwallisa pod Princeton. Następnie pomocy kolonistom udzieliła Francja, która dostrzegła okazję do rewanżu za wcześniejsze niepowodzenia w Ameryce Północnej. Dzięki przysłanym znanym Loary zapasom broni, amunicji i mundurów Waszyngton mógł utworzyć armię liczącą 9 tys. ludzi. Jednak w kolejnych latach wojna toczyła się ze zmiennym powodzeniem, choć kolonistów wsparły dodatkowo Hiszpania i Holandia. Ostateczny przełom nastąpił w 1781 r. Klęski wojsk brytyjskich pod Cowpens i beznadziejna

sytuacja oblężonej w Yorktown armii Cornwallisa, która ostatecznie skapitulowała wobec połączonych sił amerykańsko-francuskich, a także decydujące zwycięstwo Hiszpanów nad Anglikami w bitwie pod Pensacola odwróciły losy wojny. W 1783 r. został podpisany traktat paryski, w którym Wielka Brytania uznała niepodległość 13 swoich byłych kolonii w Ameryce Północnej. W kolejnych czterech latach stopniowo przekształciły się one w Stany Zjednoczone Ameryki Północnej. Nowe państwo, z pierwszą uchwaloną w 1787 r. nowoczesną konstytucją, pod wieloma względami było spełnieniem idei oświeceniowych.

NOWY ŁAD SPOŁECZNY: REPUBLIKA. Tak się złożyło, że apogeum kariery politycznej Kościuszki przypadło na okres, który można nazwać wypełnianiem treścią oświeceniowych ideałów. Interwencja zbrojna w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych była jedną z przyczyn wielkiego kryzysu, jaki stopniowo ogarniał Francję, nieudolnie rządzoną przez Ludwika XVI. Skostniały stary system (fr. *ancien régime*) społeczno-polityczny zachwiał się w posadach pod naporem kryzysu finansowego, nieurodzaju i oświeceniowych haseł. Pozbawiony pieniędzy monarcha w czerwcu 1789 r. zwołał Stany Generalne. Parlament, miast potulnie zgodzić się na opodatkowanie, zaczął projektować głębokie zmiany społeczne i polityczne w duchu haseł oświeceniowych. Nieudolność Burbona, której symbolicznym aktem było zamknięcie sali posiedzeń (stany przeniosły się do sali gry w piłkę), tylko wygenerowała otwarty konflikt ze społeczeństwem. Jego symbolicznym początkiem stał się atak na Bastylię 14 lipca 1789 r. Mimo zasadniczych różnic co do kierunków, kształtu i zakresu przemian politycznych i społecznych Francji, zmiany

nabrały rewolucyjnej dynamiki. Już 26 sierpnia uchwalono słynną Deklarację Praw Człowieka i Obywatela, stanowiącą milowy krok w budowaniu nowoczesnego społeczeństwa opartego na wolności i równości. Wprowadzono zasadę suwerenności narodu, zniesiono przywileje stanowe, w tym podatkowe, nadano prawa obywatelskie Żydom. Wprowadzono nowy podział administracyjny w kraju i wewnątrz miast. Państwo podjęło też próbę podporządkowania sobie struktur Kościoła katolickiego.

Zwieńczeniem pierwszego etapu rewolucji było niewątpliwie uchwalenie konstytucji we wrześniu 1791 r. Absorbując w całości Deklarację Praw, wprowadzała ona monteskiuszowski trójpodział władzy. Ludwik XVI stał się teraz organem władzy wykonawczej. Zmiany ustrojowe nie poprawiły jednak sytuacji ekonomicznej, a dominujące stronnictwo żyrondyistów wyjście na przełamanie kryzysu widziało w wojnie pod hasłami szerzenia zdobyczy rewolucji. Działania zbrojne w 1792 r., początkowo tylko przeciw Austrii, a potem całej koalicji nie wróżyły sukcesu. Ludwik XVI nie wytrzymał i zbiegł z Paryża, licząc na to, że Prusy i Austria położą szybki kres rewolucji. Ponoć gdyby nie wrodzona słabość do sera brie, szczęśliwie dotarłby do celu. Łakomstwo sprawiło, że został rozpoznany w tawernie i pochwycony. Oskarżono go o zamach na wolność i bezpieczeństwo narodu, postawiono pod sąd przed Konwentem. Monarcha został skazany i stracony na gilotynie 21 stycznia 1793 r. na placu Rewolucji w Paryżu.

W wyniku kryzysu politycznego i wystąpień społecznych do władzy w czerwcu 1793 r. doszli jakobini, którzy za swój cel uważali rozszerzenie zdobyczy rewolucji na wszystkie warstwy społeczne i zwal-

czali rewolucyjne patologie. Za metodę Maksymilian Robespierre, Saint Just i ich zwolennicy przyjęli terror, co zresztą ich samych doprowadziło na szafot w 1794 r. Przewrót thermidoriański (9 thermidora/27 lipca) wyniósł do władzy umiarkowanych, reprezentujących własne, burżuazyjne interesy grupowe. Dyktatoriat, na czele z Barrasem i Tallienem, zawarł pokój z Prusami i Hiszpanią, ale działania przeciw Austrii przynosiły kolejne klęski. W dodatku nasilały się niepokoje wewnętrzne, generowane przez kryzys i korupcję.

NOWA MAPA EUROPY. W tej sytuacji po władzę sięgnął młody i ambitny generał. Korsykanin z pochodzenia, podpisujący się wówczas Napoleon di Buonaparte, opromieniony sukcesami kampanii włoskiej, w 1799 r. powrócił z Egiptu, obalił Dyktariat i ogłosił koniec rewolucji. Stopniowo umacniał swą pozycję w przybrałej ojczyźnie. Coraz bardziej zdecydowanie wyciągał też rękę po kolejne kraje Europy. Rozpoczęły się wojny trwające do 1815 r.

Mapa Europy i świata wykreślona w momencie narodzin Kościuszki (1746 r.) i ta z chwili jego śmierci (1817 r.) znacznie się różniły. Na przestrzeni 71 lat jedne państwa zniknęły wchłonięte przez agresywne mocarstwa, inne powstały na fali gwałtownych zwrotów politycznych, kaprysów Napoleona lub na mocy decyzji kongresu wiedeńskiego, który w 1815 r. na długo ustalił nowy porządek na kontynencie. Można powiedzieć, że śmierć Kościuszki przypadła na czas względnej stabilizacji politycznej po burzliwej epoce, jaką przeżywały Europa i świat w II połowie XVIII w. i początkach XIX w.

RADOSŁAW LOLO

❖ Apogeum kariery politycznej Kościuszki przypadło na okres, który można nazwać wypełnianiem treścią oświeceniowych ideałów. Takim osiągnięciem było nowe amerykańskie państwo z pierwszą konstytucją uchwaloną w 1787 r.

❖ Podpisanie traktatu paryskiego w 1763 r., ustanawiającego niepodległość brytyjskich kolonii w Ameryce; obraz Benjamin Westa, niedokończony, ponieważ Anglicy odmówili pozowania.

❖ Na stronie obok: Śmierć gen. Jamesa Wolfe'a podczas wojny siedmioletniej (udało mu się podporządkować Kanadę Brytyjczykom), obraz Benjamin Westa z 1770 r.

„Namiętne przywiązanie do posiadłości”

RADOSŁAW LOŁO

Polskie społeczeństwo szlacheckie XVIII stulecia.

❖ „Polonez pod gołym niebem”, obraz Kornelego Szlegela z XIX w.

STAN SZLACHECKI. Społeczeństwo Rzeczypospolitej, w które stopniowo w połowie XVIII w. wchodził dorastający Tadeusz Kościuszko, było przede wszystkim stanowe. Każdy z czterech stanów (duchowieństwo, szlachta, mieszczaństwo, chłopstwo) miał odrębny status prawny, inne obowiązki wobec państwa i inny zakres udziału w życiu publicznym. Ton nadawała szlachta. To ona stanowiła naród w sensie politycznym. Cieszyła się licznymi przywilejami prawnymi, ekonomicznymi i politycznymi uzyskanymi od czasów średniowiecza. O ile wcześniej mogła – przy pomocy sejmu, sejmików i systemu sądownictwa – faktycznie współrządzić państwem wraz z królem, to w połowie XVIII w., przy stopniowej utracie suwerenności przez państwo, była w stanie je skutecznie paraliżować.

Pod koniec XVIII w. stan szlachecki stanowił ok. 8 proc. społeczeństwa, zaś wśród ludności narodowości polskiej współczynnik ów wzrasta do 16 proc. Zdarzały się ziemie czy powiaty, jak na Mazowszu, gdzie uboga szlachta stanowiła blisko połowę lokalnej społeczności. W krajach zachodniej Europy odsetek szlachty w społeczeństwie wahał się na poziomie 2 proc.

MAGNATERIA I JEJ KLIENTELA. Choć w sensie prawnym wszyscy członkowie stanu szlacheckiego byli sobie równi, to dzieliły ich ogromne różnice ekonomiczne. Urodzonymi tytułowali się i szlachcice zagrodowi (niemający własnych poddanych i sami obrabiający ziemię), ci mający za ledwie kilku chłopów, i tacy, którzy posiadali jedną lub kilka wsi. Do tego samego stanu szlacheckiego zaliczali się także przedstawiciele wielkich rodów magnackich. W czasach młodości Kościuszki najbardziej chyba spektakularną karierę zrobił hetman wielki koronny i kasztelan krakowski Jan Klemens Branicki (1689–1771). Zgromadził ogromny majątek, którego wartość szacowano na nie mniej niż 12 mln zł, a roczny dochód z dóbr przekraczał 600 tys. zł. Perłą w koronie jego dóbr był Białystok. Hetman zbudował tam istniejącą do dziś okazałą rezydencję (obecnie siedziba Uniwersytetu Medycznego), opasaną wspaniałymi francuskimi ogrodami, wzorowaną na Wersalu i uznawaną za jedną z najokazalszych w tej części Europy. Po pałacowych ogrodach przechadzały się strusie i wielbłądy, nie brakło oryginalnie odzianej służby egzotycznego pochodzenia. A Branicki, według znawców epoki, nie był wówczas nawet najbogatszym magnatem Rzeczypospolitej. Wyprzedzali go np. Jan Stanisław Jabłonowski i Jerzy Mniszech.

Potężne rody magnackie w znacznym stopniu uzależniły od siebie ekonomicznie rzeszę drobniejszej szlachty. Klienci Radziwiłłów, Czartoryskich, Sapiechów, Poniatowskich czy Jabłonowskich bywali rządcami kluczy dóbr magnackich lub ich dzierżawcami, pełnili służbę jako sekretarze, dworzanie, żołnierze i czego tam jeszcze od nich wymagano. Biedniejsza szlachta na sejmikach łatwo ulegała magnackim postulatam, przeprowadzanym siłą i przekupstwem. Wystarczy choćby przeczytać sugestywny opis zawarty w „Diariuszu” Jana Antoniego

❖ Szlachcic polski w XVIII w., akwatinta Jana Piotra Norblina, 1817 r.

Chrapowickiego, jak to szlachta łukowska zjechała na sejmik i była tam podejmowana su-
to zakrapianymi ucztami, by zrozumieć mechanizm działania systemu klientalnego.

SARMACKA OBYCZAJOWOŚĆ. Szlachta Rzeczypospolitej połowy XVIII w. była za to dość jedno-
rodna pod względem kulturowym. Barwną panoramę obyczajową swego czasu odmalowa-
wał Jędrzej Kitowicz w „Opisie obyczajów za panowania Augusta III”. Poza chłonącymi no-
wości z zachodu Europy niektórymi dworami magnackimi, większość szlachty reprezen-
towała kulturę znaną potocznie pod nazwą sarmackiej. Kościuszko dorastał w atmosferze
gościnności, obligującej do wydawania wystawnych uczt. Zapewne znał polowania, kuligi
z okresu „godnych świąt” Bożego Narodzenia, zapusty, środopocia, czyli psikusy wiejskie
robione w środku Wielkiego Postu, i inne tradycyjne zabawy. Wokół spotykał ludzi z pod-
golonymi głowami i sumiastymi wąsami, ubranych w tradycyjne polskie stroje: żupany,
kontusze i robiące wówczas wielką furorę pasy słuckie. Oczywiście z szabłą przy boku.
Wyrastał w estetyce XVIII-wiecznego polskiego rokoka, z jego wybujałą fantazją kształtów,
przepychem i bogactwem form. Ale też za pośrednictwem nowoczesnych wówczas szkół
prowadzonych przez pijarów docierało do szlachty nieco nowych trendów, zwłaszcza
w naukach przyrodniczych. W kręgach ludzi lepiej wyedukowanych stopniowo pojawiali
się też tacy, którzy byli ubrani w modne zachodnie stroje i peruki, mówili o Monteskiuszu,
Wolterze i innych nowatorskich myślicielach.

SZLACHTA LITEWSKA. W tamtym czasie w Wielkim Księstwie Litewskim wiele rodzin szlache-
ckich pieczętowało się herbem Roch III, w tym znane wcześniej i później rodziny Umia-
stowskich i Przedzieckich. Od XVI w. jednym z tych rodów herbowych byli Kościuszkowie,
którzy z czasem rozrosli się do dwóch linii. W XVI–XVIII w. taka jak oni średnia szlachta
dzierżyła urzędy ziemskie, służyła w wojsku, posłowała na sejmy. Nie sięgała jednak
po godności senatorskie, zarezerwowane dla protektorów, magnaterii. Gospodarowała
w swych rodowych dobrach przez pokolenia (Kościuszkowie przez osiem generacji).

Jak uważają znawcy dziejów gospodarczych, w I połowie XVIII w. typową działalnością
trzeźwo myślącej drobnej szlachty z trudnych rolniczo regionów Polesia była ucieczka pod
magnacką protekcję; zastaw majątku i życie z dzierżaw dawały trwalsze podstawy egzysten-
cji w sytuacji słabego rynku lokalnego, a zarazem niewielkich szans zbytu na ponadlokal-
nym, konkurencyjnym rynku płodów rolnych. Pod tym względem ród Kościuszków też był
typowy, choć majątek rodowy w końcu wykupił. Być może nieco górnolotnie ujął ich posta-
wę Feliks Koneczny, jeszcze w 1917 r. pisząc: „Miłość ziemi, namiętne nieraz przywiązanie
do posiadłości wcale nie świetnie »rentującej się«, zawdzięczamy dziedzicznemu instynk-
towi, wpajanemu z pokolenia w pokolenie przez takich... Kościuszków”.

POWOJENNA MODERNIZACJA. Dla społeczeństwa polskiego połowa XVIII w. była istotnym
momentem stopniowego podnoszenia się z wojennych zgliszczy. Trzecia wojna północ-
na (1700–21), walki o polski tron i wreszcie rozgrywana na oczach przyszłego naczelnika
powstania wojna siedmioletnia (1756–63) przyniosły fatalne skutki gospodarcze. Obce
wojska operujące na terenie kraju, bezwzględne w pobieraniu prowiantu, okupu i rekru-
tów, dopełniały dzieła poprzednich zniszczeń wojennych i epidemii z przełomu pier-
wszej i drugiej dekady XVIII w. Liczba ludności w ciągu 100 lat spadła o 2 mln, by w 1720 r.
osiągnąć stan ok. 9 mln. Demograficzny trend jednak stopniowo się odwracał (art. s. 8).
Ciężar przewycięzania kryzysu wzięła na siebie wieś, gdyż gospodarka rolna stanowiła fi-
lar staropolskiej makroekonomii. Nadal dominowała produkcja opierająca się na systemie
gospodarstw folwarcznych. Stopniowo dokonywał się przy tym podział na folwarki nasta-
wione na produkcję eksportową oraz te produkujące na rynek najwyższej lokalny.

Przełamywanie kryzysu przybierało różnorakie formy. Z jednej strony nastąpił wzrost
tradycyjnych obciążeń ludności chłopskiej, wzmożła się choćby propinacja, czyli wyłącz-
ne prawo właściciela dóbr ziemskich do produkcji i sprzedaży alkoholu w obrębie jego
dóbr. Z drugiej zaś – obserwuje się w ciągu XVIII w. wzrost zjawisk kolonizacyjnych oraz
zwiększenie wydajności produkcji rolnej z 3 do 3,5 ziarna z jednego wysianego. General-
nie przyrost produkcji w Rzeczypospolitej w XVIII stuleciu ocenia się na 30–40 proc. Obiek-
tywnie to dużo, ale i tak mniej niż w rozwiniętych krajach Zachodu, bo we Francji by-
ło to 70 proc., a w przodującej gospodarczo Anglii nawet 90 proc.

Tak czy inaczej, można powiedzieć, że Kościuszko dorastał w społeczeństwie, które
stopniowo przełamywało kryzys i powoli, ale jednak się modernizowało. Wielu świątłych
Polaków widziało w tym promyk nadziei dla Rzeczypospolitej.

RADOSŁAW LOLO

❖ Jan Klemens
Branicki (1689–1771),
hetman wielki koronny

❖ Jan Stanisław
Jabłonowski (1669–1731),
kanclerz wielki koronny

❖ Jerzy Mniszech (1715–78),
marszałek nadworny
koronny